

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ-ЗАОЧНИКІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

THE FEATURES OF ORGANIZING AND CONDUCTING THE PRACTICE OF CORRESPONDENCE COURSE STUDENTS OF THE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE IN THE 60'S OF THE XX-th CENTURY

У статті порушено проблему організації і проведення практики студентів-заочників у педагогічних закладах освіти України в 60-х рр. ХХ ст. Здійснено аналіз стану й особливостей педагогічної та виробничої практики в зазначений період. Виявлено, що основними особливостями організації і проведення практики були: здебільшого формальний її характер, недосконала система контролю за нею і водночас розроблення документів щодо її організації, увага до виробничої практики, зумовлена політехнізацією освіти й особливість контингенту, де переважали вчителі. У роботі містяться відомості про основні причини незадовільної організації практики і висвітлюються наявні позитивні зрушення.

На основі аналізу автентичних джерел показано, що, незважаючи на низку недоліків, питанню організації та проведення практики на заочних відділеннях педагогічних навчальних закладів у досліджуваній період приділялося достатньо уваги, вживалися заходи для забезпечення її якості й ефективності.

Ключові слова: педагогічна практика, виробнича практика, педагогічні навчальні заклади, студенти-заочники, заочні відділення.

В статье затронута проблема организации и проведения практики студентов-заочников в педагогических учебных заведениях Украины в 60-х гг. XX в. Проанализированы состояние и особенности педагогической и производственной практики в исследуемый период. Выявлено, что основными особенностями организации и проведения практики были: преимущественно формальный ее характер, несовершенная система контроля за ней и одновременно разработка документов по ее организации, внимание к производственной практике, обусловленное политехнизацией образования и особенностью контингента, в котором преобладали учителя. В работе содержатся сведения об основных причинах неудов-

летворительной организации практики и освещаются имеющиеся положительные сдвиги.

На основе анализа автентичных источников показано, что, несмотря на ряд недостатков, вопросу организации и проведения практики на заочных отделениях педагогических учебных заведений в исследуемый период уделялось достаточно внимания, проводились мероприятия для обеспечения ее качества и эффективности.

Ключевые слова: педагогическая практика, производственная практика, педагогические учебные заведения, студенты-заочники, заочные отделения.

The article deals with the problem of organizing and conducting the practice of correspondence course students in the pedagogical educational establishments of Ukraine in the 60-s of the twentieth century. The analysis of the status and peculiarities of pedagogical and industrial practices during the specified period is carried out. It was revealed that the main features of the organization and conduct of the practice were: mostly its formal character, the imperfect system of control over it, and, at the same time, the development of documents on its organization, attention to industrial practice was due to the polytechnization of education and the specificity of the contingent, where the teachers prevailed. The article contains information on the main causes of an unsatisfactory organization of practice and highlights existing positive changes.

Based on the analysis of authentic sources, it has been shown that, despite a number of disadvantages, the issue of organization and practice at correspondence departments of pedagogical educational institutions was given sufficient attention during the study period and measures were taken to ensure its quality and effectiveness.

Key words: pedagogical practice, industrial practice, pedagogical educational institutions, correspondence course students, correspondence departments.

УДК 378.018.43(477) «196»

Ковпак О.С.,

аспірант кафедри соціальної роботи
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Основним завданням сучасної педагогічної освіти є формування професійних компетентностей майбутнього вчителя. Одним із засобів їх формування є практика, якій у всі часи приділялась велика увага. Вивчення цього питання в історичному контексті дозволить з'ясувати особливості та визначити основні тенденції її розвитку і вдосконалення. У контексті нашого дослідження корисним є вивчення зазначеної проблеми в системі заочної педагогічної освіти. Робота з наявними джерелами показала, що важливі зміни та зрушення в

системі організації практики педагогічних навчальних закладів України відбулися в 60-ті рр. ХХ ст., пов'язані вони з ухваленням Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.) [4] та змінами в навчальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти організації та проведення педагогічної практики досліджувалися українськими та російськими науковцями О. Абдуліною, І. Карпенко, М. Дем'яненко, Л. Булатовою, Л. Машкіною та Н. Казаковою [8], А. Щербаким та ін. Питанням

змісту навчального процесу і практичної підготовки студентів-заочників педагогічних навчальних закладів у досліджуваній період присвячені роботи Т. Кобзарєвої [6; 7]. Сучасний стан і роль педагогічної практики для професійного самовизначення й підготовки майбутніх учителів досліджували у своїх роботах О. Лисенко, І. Єрмаков, Ю. Дацько.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведений аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники у своїх працях майже не відобразили такий важливий аспект вітчизняної заочної педагогічної освіти 60-х рр. ХХ ст., як практика студентів-заочників.

Мета статті – зробити аналіз стану та виявити особливості організації і проведення практики студентів-заочників педагогічних навчальних закладів України в 60-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, важливою складовою частиною підготовки майбутніх учителів завжди була педагогічна та виробнича практика.

У 1960-х рр. питанню організації і проведення педагогічної практики студентів приділялася особлива увага. Основними завданнями педагогічної практики було закріплення знань із фахових дисциплін, педагогіки, психології та спеціальної методики, ознайомлення та вивчення навчальної і виховної роботи школи, стану й методики викладання відповідного предмета, спостереження й аналіз уроків, вивчення змісту, форм і методів роботи класного керівника, вивчення особливостей роботи з учнівським і педагогічним колективом, роботи гуртків тощо. Незважаючи на це, час, відведений на педагогічну практику, більшість університетів збільшили лише для студентів, які навчалися на стаціонарі. Для студентів заочної форми навчання тривалість практики залишилася незмінною [12, с. 59–60].

Працівники відділів народної освіти зазначали, що перед університетами і педагогічними інститутами необхідно поставити серйозні вимоги щодо поліпшення якості підготовки вчителів. Якщо в педагогічних інститутах із цього питання вже були деякі позитивні зрушення (посилено зв'язок студентів зі школою, внесено зміни в організацію і проведення педагогічної практики), то в університетах ситуація залишалася складною: у нових навчальних планах приділялося недостатньо уваги педагогічній і методичній підготовці майбутніх педагогів, мало часу відводилося для практичного зв'язку студентів зі школою тощо [2, с. 73].

Загалом, на початку 60-х рр. ХХ ст. стан педагогічної практики на заочних відділеннях навчальних закладів оцінювався як незадовільний, оскільки вона мала здебільшого формальний характер. Однією із причин було те, що вчителі, які навчалися заочно, подавали лише довідки з місця роботи, і

їм автоматично зараховувалася педпрактика. Але на практиці багато вчителів-заочників проводили навчальну й виховну роботу на низькому рівні, часто мали слабкі, поверхневі знання з педагогіки та методики викладання відповідних предметів. Студенти, які не працювали за фахом, самостійно обирали школи, і звітні документи подавали на власний розсуд. Педагогічна практика їм зараховувалася на підставі оцінки школи.

Часто звітні матеріали студентів-заочників мали низьку якість і не відповідали вимогам щодо педагогічної практики. Звіти про практику і записи в щоденниках мали констатуючий характер, без будь-якого аналізу. Конспекти уроків складено безсистемно і схематично, вони не розкривали змісту навчального матеріалу. У конспектах уроків студентів-заочників часто траплялися граматичні та фахові помилки. Позакласна робота практикантами також проводилася на неналежному рівні й обмежувалася незначними заходами: участю в зборах, випуском стіннівок тощо. Водночас у довідках, підписаних директорами шкіл за місцем проходження практики, стояли досить високі оцінки. Це свідчило про відсутність не тільки належної і відповідальної підготовки студентів-заочників, а й кваліфікованого керівництва та контролю за проходженням педагогічної практики з боку університетів [12, с. 60–61].

Як бачимо, здебільшого підхід до оцінювання й зарахування практики не був об'єктивним.

Серед причин незадовільного стану педагогічної практики найбільш суттєвими були такі:

- заочні відділи, деканати й кафедри фактично не цікавилися керівництвом педагогічної практики заочників;

- перед практикою зі студентами-заочниками ніхто не проводив кваліфікованих консультацій щодо проходження практики, у процесі практики відсутні керівництво й контроль із боку викладачів університету;

- документація, яка подавалася студентами до університету за результатами проходження практики, зазвичай не аналізувалася [12, с. 62].

Як наслідок, студенти-заочники фактично самостійно проходили практику, тоді як студенти денної форми навчання отримували допомогу кваліфікованих учителів, викладачів кафедр, методистів.

Водночас в окремих університетах були й позитивні зрушення (хоча їх було порівняно мало) у частині оформлення документації, досить висока результативність практики.

Так, позитивним був приклад організації навчального процесу і педагогічної підготовки на філологічному факультеті Одеського університету. До плану практичних занять уведено нову тему, присвячену методиці підготовки уроку і принципам відбору та класифікації навчального матеріалу. На практичних заняттях із методики літератури сту-

денти-заочники ділилися своїм досвідом викладання в школі. Кожному студенту видавалися складені викладачами вказівки і теми контрольних робіт із методики літератури. Під час виконання контрольних студенти повинні були не тільки викласти інформацію за підручниками та посібниками з відповідних питань, а й обов'язково висвітлити свій особистий досвід роботи в школі або досвід учителів літератури на підставі тривалого вивчення.

Також встановлено обов'язкове відвідування заочниками школи (не менше 25 уроків) за фахом. Водночас вони вели щоденники для аналізу і критичних зауважень. Про найкращі контрольні роботи з методики літератури, які узагальнювали досвід окремої школи, доповідалося на педагогічній раді з подальшим обговоренням. Студенти-заочники відчували практичну цінність проведеної ними роботи, і такі заходи позитивно впливали на підготовку майбутніх філологів до педагогічної практики та якості її проходження [3, с. 76].

Педагогами-науковцями, які вивчали питання професійної підготовки студентів-заочників на початку 1960-х рр., надавалися рекомендації щодо поліпшення якості педагогічної практики. Основним завданням було підвищення якості знань студентів-заочників із фахових дисциплін, з педагогіки і спеціальної методики. Наголошувалося на тому, що на практичних заняттях і в процесі виконання контрольних робіт із методик студентів необхідно вчити розробляти конспекти уроків і виховних заходів. Перед початком педагогічної практики викладачам методики та педагогіки рекомендувалося проводити інструктивні семінари та консультації в університетах і консультативних пунктах для студентів-заочників, на яких основними питаннями були: планування й організація проведення уроків із конкретних предметів; зміст, форма та методи позакласної роботи тощо. Також необхідно було розробити єдину програму педагогічної практики для студентів денної та заочної форм навчання. Педагогічна практика визнавалася обов'язковою і для студентів-заочників, що працюють у школі, особливо це стосувалося тих учителів, що працюють не за своїм фахом. Важливою проблемою, яку необхідно було вирішити, залишалось керівництво педагогічною практикою та її оцінювання. Серед основних труднощів у цій справі визначено віддаленість від місцерозташування навчального закладу. Безвідривну практику рекомендувалося проходити в школі за місцем проживання студента. Активна педагогічна практика обов'язково повинна була проводитися з відривом від виробництва студентів, незалежно від місця їх роботи, у кращій школі, під керівництвом досвідчених педагогів. Для зручності керівництва активною практикою з боку університетів деканати повинні були поділити студентів-заочників на

групи, закріпити їх за окремими школами та викладачами методики й педагогіки. Після проведення педагогічної практики в консультативних пунктах необхідно було проводити підсумкові конференції, на які студенти подавали відповідну документацію, що перевірялася викладачами методики й педагогіки [12, с. 62–64].

Про важливість педагогічної практики для заочників і необхідність подальшого її вдосконалення свідчить проведення семінару завідувачів і методистів заочних відділів педучилищ (1963 р.), на якому одним з обговорюваних питань була практика заочників. Зверталася увага на те, що необхідно забезпечувати під час сесій проведення педагогічної практики в дитячих садочках, яслах, об'єднаних дошкільних установах та школах; забезпечити контроль за її проведенням у міжсесійний період за місцем роботи студентів-заочників, а також постійний контроль за подачею і оформленням документації про проходження педагогічної практики на місцях [10, арк. 61–62].

1965 р. розроблена інструкція «Про організацію і проведення педагогічної практики в педагогічних інститутах Міністерства освіти УРСР», де окремо висвітлювалися особливості педагогічної практики студентів-заочників.

Студенти заочних відділень педагогічних інститутів під час організації і проведення педагогічної практики поділялися залежно від характеру практичної роботи, яку вони виконували, і досвіду в педагогічних закладах на три групи. До першої групи відносили студентів, які працювали вчителями за фахом, що відповідав профілю факультетів, на яких вони навчалися. Такі студенти звільнялися від педагогічної практики. У 9-му навчальному семестрі вони подавали в інститут лише характеристику директора школи про їхню навчально-виховну роботу. Лише в разі негативної характеристики вчитель повинен був пройти практику й отримати задовільну оцінку для того, щоби бути допущеним до складання державних іспитів.

До другої групи належали студенти, які працювали в школі за фахом, що не відповідав профілю факультету, на якому вони навчалися, або працювали на педагогічних посадах в інших навчально-виховних закладах (дитячих будинках, дошкільних установах, ремісничих і технічних училищах тощо), студенти, які працювали за фахом, що відповідав профілю факультету, але мали перерву в роботі більше п'яти років, та піонервожаті. Студенти цієї групи проходили педагогічну практику без відриву від виробництва. Особи, які не працювали вчителями (наприклад, піонервожаті, вихователі дитячих будинків та ін.) проходили педагогічну практику на 4 курсі протягом усього 8 семестру та на 5 курсі (9 семестр) протягом 4 тижнів. На 4 курсі за час практики вони повинні були провести 8–10 уроків зі спеціальності та 1–2 позакласних виховних заходи

в 5–8 класі, а на 5 курсі – не менше 12 уроків та 1–2 позакласних виховних заходів в старших класах. Особи ж, які працювали вчителями за спеціальністю, що не відповідала профілю факультету, на якому вони навчалися заочно, проходили практику лише на 5 курсі протягом усього 9 семестру. Протягом цього часу вони повинні були провести не менше 4–6 уроків у 5–8 класах та не менше 6–8 уроків у старших класах за спеціальністю і по 2–3 позакласних заходів в 5–8 і старших класах.

Крім того, навчально-виховна робота цих студентів мала регулярно контролюватися за місцем їхньої постійної роботи керівником навчального закладу чи інспектором відділу народної освіти, які робили письмовий висновок про її результативність та якість. Цей висновок обговорювався на педагогічній раді й подавався в інститут разом зі звітом, щоденником та іншою необхідною документацією.

Третю групу склали студенти, які зовсім не мали педагогічного досвіду. Вони проходили педагогічну практику на 4 курсі без відриву від основного місця роботи протягом 8 семестру і на 5 курсі з відривом від основної роботи протягом 4 тижнів у період, визначений інститутом та погоджений зі студентами-заочниками, які на цей час одержували додаткову відпустку без збереження заробітної плати, і викликалися для проходження педагогічної практики у визначених школах під керівництвом групового керівника-методиста інституту. Протягом 8 семестру ці студенти повинні були проходити практику в 5–8 класах та провести не менше 8–10 уроків за спеціальністю, з яких 2–3 – залікові, а також 1–2 позакласних виховних заходів. На 5 курсі студенти проходили практику в старших класах і проводили не менше 12 уроків, з яких 2–3 – залікові, а також організовували виховну роботу з учнями класу, за яким були закріплені.

План проведення педагогічної практики студентів-заочників розроблявся інститутським керівником практики та деканом факультету. Організацію та керівництво практикою студентів-заочників здійснювали групові керівники-методисти педагогічної практики, яких затверджував ректор інституту. До кожного групового керівника-методиста прикріплювалася група з 12–15 осіб. Крім методистів, на кожні 25–30 студентів виділялися викладачі педагогіки і психології.

Після закінчення практики студенти-заочники (крім тих, що належали до першої групи і звільнялися від проходження практики) готували протягом 10 днів по закінченню практики і подавали груповому керівнику-методисту звіт і додаткову документацію: щоденник практики, усі конспекти залікових уроків та позакласних виховних заходів і характеристику про проведену в школі роботу.

За успішне проходження практики на 4 курсі студенти одержували «залік», а на 5 курсі – диференційовану оцінку [5, арк. 81–86].

Згадана вище інструкція не вирішила всіх проблем організації практики студентів-заочників, але дозволила зробити суттєві зрушення в позитивний бік.

Відомо, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. велика увага стала приділятися політехнічній підготовці студентів-заочників, зокрема на фізико-математичних, природничих та географічних факультетах, що було пов'язано з ухваленням Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР». Головним в ухваленому Законі було здійснення принципу поєднання навчання із продуктивною працею. Конкретні форми такого поєднання у вищих навчальних закладах визначалися залежно від профілю ВНЗ, складу студентів тощо [9, с. 35]. Тому великого значення набувала виробнича практика, основним завданням якої для майбутніх педагогів було забезпечення політехнічної підготовки.

Єдиним документом, що містив вказівки про організацію виробничої практики в системі заочної освіти, були типові навчальні плани, затверджені Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти. У питаннях про напрям виробничої практики, як і в інших питаннях щодо останньої, навчальні плани не висували єдиних вимог до підготовки спеціалістів з університетською освітою, не визначено тривалість виробничої практики. Тому напрями практичної підготовки спеціалістів на аналогічних факультетах у різних університетах були неоднакові.

Програми практики, звіти студентів-заочників низки університетів показували, що виробнича практика мала пасивний та споглядальний характер [11, с. 24–25, 28].

У більших обсягах почала проводитися сільськогосподарська практика студентів природничих факультетів у колгоспах і радгоспах, на агробіологічних станціях інститутів, шкільних навчально-дослідних ділянках тощо. Багато практичних завдань виконувалися також і в міжсесійний період [13, с. 72].

Важлива роль відводилася навчально-польовій практиці з різноманітних дисциплін біологічного циклу. Тогочасні дослідники зазначали, що зазвичай на заочну форму навчання у вищій навчальній закладі вступали в основному студенти, свідомо переконані в необхідності отримання або підвищення педагогічної підготовки, бо більшість контингенту серед заочників становили працюючі вчителі. Тому ці студенти старанніше ставилися до самостійного теоретичного навчання та проходження педагогічної практики. Водночас вони зазначали, що ставлення до навчально-польової практики було гіршим, тому в її організації були недоліки, які вони намагалися усунути. Багато років польова практика на заочному відділенні не відрізнялася від практики на стаціонарі, але вона не давала необхідних результатів. Заочники проходили цей вид

практики в період сесії, тому охоплювали вузьке коло об'єктів для спостереження, характерних для даної пори року. Також часто об'єкти спостереження (рослини, тварини, ґрунти тощо) у районі агробіостанції інституту, де проходила практика, не відповідали типовим або тим, які були поруч зі школами, де вони працювали. Це призводило до того, що під час роботи (наприклад, під час екскурсій) такі учні не мали необхідних знань, що впливало на їхній професіоналізм.

У зазначений період переглядалися і велися пошуки шляхів удосконалення організації навчально-польової практики. Так, у деяких університетах практика проводилася у два етапи: під час сесії на агробіостанції та самостійно за місцем проживання. На першому етапі основним результатом практики було навчити студентів-заочників самостійної роботи з об'єктами спостереження для того, щоби далі вони змогли практикуватися вдома протягом усього літа й осені. Для проходження самостійної практики в період сесії студенти отримували спеціальні завдання, які охоплювали вивчений теоретичний матеріал. Вони вели щоденник практики, де відображали перебіг і результати виконання завдань. Усі щоденники, альбоми, колекції студенти надавали до інституту під час приїзду на наступну сесію. Залік студенти отримували за результатами виконаних завдань під час сесійної та міжсесійної практики. Позитивні результати такої практики були не тільки в тому, що студенти-заочники вивчали об'єкти спостереження у своїй місцевості в різні пори року, а й у тому, що їхні знання ставали глибшими й більш системними [1, с. 70–71].

Зазначене свідчить про велике значення виробничої практики для формування фахових умінь і навичок студентів-заочників.

Висновки. Підсумувавши висвітлений матеріал, ми дійшли висновку, що в 60-ті рр. ХХ ст. питанню організації і проведення практики в педагогічних навчальних закладах України приділялося достатньо уваги. Опрацювання наявних джерел дозволило виявити низку особливостей в організації і проведенні практики студентів заочників:

- вона мала здебільшого формальний характер;
- недосконалою була система контролю за підготовкою, процесом та аналізом результатів практики;
- більшість студентів-заочників педагогічних навчальних закладів були вчителями, що й зумовило недостатню увагу до практики з боку університетів та інститутів;
- для забезпечення ефективності й якості практики було розроблено та видано документи, які регулювали деякі організаційні питання, але, як свідчать джерела, цілком не вирішили всіх проблем;

– поруч із педагогічною практикою студентів-заочників велике значення надавалось виробничій практиці, що було зумовлено політехнізацією всієї освіти в той час.

Проблема організації та проведення практики студентів-заочників педагогічних навчальних закладів України в 60-х рр. ХХ ст. є важливою для сучасної педагогічної науки. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на вивчення особливостей організації навчального процесу в системі заочної педагогічної освіти в Україні в різні історичні періоди.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андреев И. К вопросу об учебно-полевой практике на заочном отделении педуза. *Школа и производство*. 1960. Вып. 1. С. 70–71.
2. Бойко М. Підвищення кваліфікації педагогічних кадрів – важливе завдання відділів народної освіти. *Радянська школа*. 1961. № 8. С. 69–75.
3. Гольдін Ф. Не забувати про заочників. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 10. С. 75–77.
4. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». *Радянська школа*. 1959. № 5. С. 3–9.
5. Інструкція про організацію і проведення педагогічної практики в педагогічних інститутах Міністерства освіти УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4630. Арк. 64–86.
6. Кобзарєва Т. Вища заочна педагогічна освіта на Україні. *Радянська школа*. 1980. № 2. С. 80–83.
7. Кобзарєва Т. Развитие высшего заочного педагогического образования в Украинской ССР (1928–1975 гг.) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1977. 26 с.
8. Машкіна Л., Казакова Н. Організація педагогічної практики студентів у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії: історія та сучасність. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький. 2017. Вип. 23. С. 90–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/0peddysk_2017_23_20.
9. Пітов В. Поєднання навчання з працею – вірний шлях поліпшення підготовки спеціалістів. *Комуніст України*. 1961. № 3. С. 34–42.
10. Рекомендації республіканського семінару завідуючих і методистів заочних відділів педучилищ, проведеного в Києві 8–13 квітня 1963 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3760. Арк. 61–62.
11. Русаков М. Про заходи поліпшення практичної підготовки студентів, які навчаються без відриву від виробництва. *Праці і матеріали Науково-методичної ради*, Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. 1961. Вип. 8. С. 24–29.
12. Сергієнко Д. Поліпшити педагогічну практику студентів-заочників в університеті. *Праці і матеріали Науково-методичної ради*, Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. 1961. Вип. 8. С. 59–65.
13. Строй І. Перспективи і завдання заочної педагогічної освіти. *Радянська школа*. 1961. № 2. С. 71–76.